

ЎТМИШГА НАЗАР

9 ЖИЛД, 9 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 9, НОМЕР 9

LOOK TO THE PAST

VOLUME 9, ISSUE 9

ТОШКЕНТ-2026

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ЎзР. ФА. Тарих институти

Агзамова Гулчеҳра Азизовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ЎзР. ФА. Тарих институти

Бурдиашвили Майя
тарих фанлари доктори (DSc),
Телави давлат университети

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети

Аминова Азиза Марксовна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Навоий давлат педагогика институти

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори (DSc),
Тошкент ирригация ва кишлок хужалигини механизациялаш муҳандислари институти
Миллий тадқиқот университети

Худайкулов Тулқин Дўстобоевич
Тарих фанлари доктори (DSc)
Шаҳрисабз далаат педагогика институти

Гоффоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Самарқанд давлат университети

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Қариши давлат техника университети

Халикова Раҳбар Эргашевна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Эшов Боходир Жўраевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Қариши давлат университети

Маҳкамova Надира Раҳмановна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент ахборот технологиялари университети

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори (DSc),
Телави давлат университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Нукус давлат педагогика институти

Мустафаева Нодири Абдуллаевна
тарих фанлари доктори (DSc),
Ўзбекистон Фанлар академияси

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Хайдаров Ғайратбек Мирзапўлатович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Андижон давлат университети

Рашидов Ойбек Расулович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Расулов Абдуллажон Нуриддинович
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Наманган давлат университети

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Санкт-Петербург Тарих институти

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Қозогистон давлат тарихи институти

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор,
Қозогистон Миллий университети

Хайдаров Муродилла Махмутаевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Тожибоев Музаффар Турдибоевич
тарих фанлари доктори (DSc), профессор,
ИИВ Академияси

Алиева Лале
тарих фанлари доктори (DSc),
Озарбайжон давлат университети

Саипова Камола Давляталиевна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори (DSc),
Догистон мустақил университети

Иноятова Диларам Маниглиевна
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Таниева Гулдона Мамановна
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Низомий номидаги Ўзбекистон Миллий педагогика университети

Дорошенко Татьяна Ивановна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент,
Азербайджон давлат
иқтисодиёт университети

Мирзалиев Улуғбек Бегмурзаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Гулистон
давлат педагогика институти

Нуруллаева Шоира Кушназаровна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Урганч давлат университети

Курбанов Бахтияр Журабаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Наманган давлат университети

Хакимова Шоира Сағдуллаевна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), UBS Тошкент филиали

Толибоева Нодира Одилжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон
жаҳон тиллари университети
Масъул котиб

Теймураз Ахалмосулишвили
тарих фанлари номзоди, профессор,
Телави давлат университети

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Қозоғистон дипломатия академияси

Рахмонқулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исаков Бахадир Нигматуллаевич
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Холмуродов Дилшод Рашидович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Жиззах давлат
педагогика университети

Юсупов Ахмеджон Шоназарович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти
Urganch davlat universiteti

Тиллахжаева Хуршида Джумаваевна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Тошкент давлат техника университети

Одилов Абдор Анварович
тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
Ўзбекистон Миллий университети
Масъул котиб

Исоков Бахтиёр Робиддинович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Наманган давлат университети

Тўхтабасев Аъзамжон Шарипхўжаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Халмуратов Бахтиёр Режавалиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Алимардонов Отабек Қудратович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти
Ўзбекистон Миллий университети

Хасанова Нодира Ибрагимовна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти, Денов
тадбиркорлик ва педагогика институти

Турсунова Юлдуз Бобоқуловна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
ЎзР. ФА. Тарих институти

Азаматова Гулмира Байирбековна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Каримжонов Жасурбек Мухторжонович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD),
Ўзбекистон Миллий университети

1. Ziyoda Abdullayeva

SHAXSNING O‘ZLIGINI ANGLASH MUAMMOSI: EKZISTENSIAL-FALSAFIY TAHLIL....5

2. Mirzoxid Askarov

O‘ZBEK MILLIY IDENTIKLIGINI TADQIQ ETISHNING ZAMONAVIY TARIXSHUNOSLIK
TENDENSIYALARI.....11

3. Nilufar Djurayeva

O‘ZBEKISTON XOTIN-QIZLAR QO‘MITASI FAOLIYATINING USTUVOR
YO‘NALISHLARI VA VAZIFALARI (1991-2020 yillar).....19

4. Nuralibek Bozarov

SURXONDARYO VILOYATIDA TURIZM SOHASINING INSTITUTIONAL VA
TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI SHAKLLANISH TARIXI (1992–2000-YILLAR).....33

5. Shuhrat Djabborov

MOVAROUNNAHRDA ARAB YOZUVINING TARQALISHI VA YOZMA MADANIYAT
TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI.....39

6. Rabiyaon Ibragimova

QUYI AMUDARYO HUDUDI DING‘ILDJA DEHQONCHILIK VOHASI AHOLISINING
UZUMCHILIGI TARIXI.....47

7. Наргиза Каримова

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ТОРГОВЛИ БАКАЛЕЙНЫМИ
ТОВАРАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА.....51

8. Ruxiddin Patxiddinov

XX ASRNING 30-YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA SANITARIYA-EPIDEMIOLOGIYA
NAZORATI TASHKILOTLARI FAOLIYATIDAN.....57

9. Soxiba Sulaymanova

TURK XOQONLIGINING TASHKIL TOPISH TARIXIDAN.....62

10. Umidbek Tashmuradov

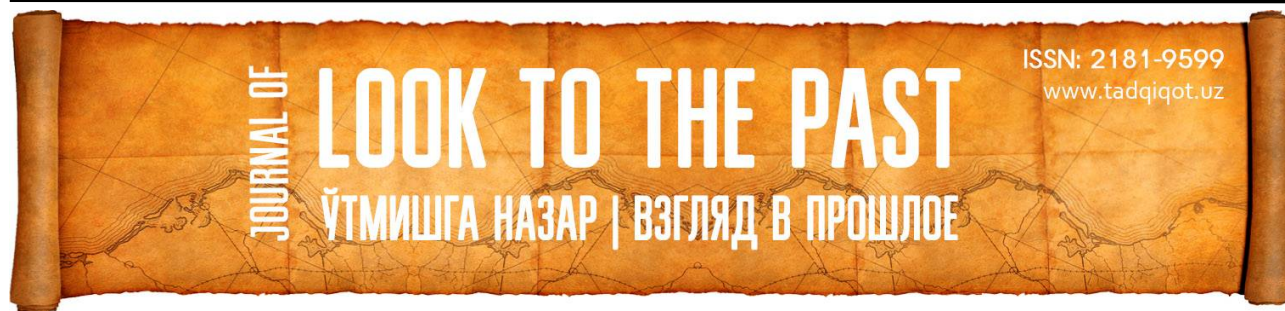
MUSTAQILLIK DAVRI SUV XO‘JALIGI, QASHQADARYO VILOYATI IRRIGATSIYA-
MELIORATSIYA TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI.....69

11. To‘lqin Xudoyqulov

BUXORO AMIRLIGI QO‘SHININING JANGOVAR TAYYORGARLIGI VA QUROLLANISH
DARAJASI: AN‘ANA VA MODERNIZATSIYA JARAYONLARI.....75

12. Хусан Хушвақтов

ТОШКЕНТ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАШИНАСОЗЛИК ЗАВОДИ (ТАШСЕЛЬМАШ) НИИГ
ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ТАРИХИ.....82

Soxiba Baxodirovna Sulaymanova,
Qarshi davlat universiteti
doktoranti (DSc), dotsent
s.sohiba@gmail.com

TURK XOQONLIGINING TASHKIL TOPISH TARIXIDAN

For citation: Sokhiba B. Sulaymanova. FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE TURKIC KHAGANATE. Look to the past. 2026, vol. 9, issue 9.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.23031870>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ilk oʻrta asrlar Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida tub burilish yasagan yirik imperiya - Turk xoqonligining tashkil topish tarixi, uning siyosiy, ijtimoiy va geosiyosiy asoslari tahlil etilgan. Tadqiqotda Ashina urugʻining kuchayishi, jujonlarga qarshi olib borilgan ozodlik kurashi hamda 552 yilda Bumin xoqon boshchiligida mustaqil davlatning barpo etilish jarayonlari tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar qiyosi orqali yoritilgan. Shuningdek, yangi tashkil topgan davlatning ichki boshqaruv tizimi, qoʻshni Xitoy sulolalari bilan diplomatik munosabatlari va imperiyaning shakllanishidagi tashqi siyosiy omillar koʻrib chiqilgan.

Kalit soʻzlar: Turk xoqonligi, Bumin xoqon, Ashina urugʻi, Jujon xoqonligi, Markaziy Osiyo, ilk oʻrta asrlar davlatchiligi, tele qabilasi, tarixiy manbalar, siyosiy tarix.

Сулайманова Сохиба Баходировна
Каршинский государственный университет
докторант (DSc), доцент
s.sohiba@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется история образования Тюркского каганата - крупной империи, ставшей поворотным моментом в истории государственности раннесредневековой Центральной Азии, а также рассматриваются его политические, социальные и геополитические основы. На основе сравнительного анализа исторических источников и научной литературы в работе исследуются возвышение рода Ашина, борьба за освобождение от господства жужаней (роужаней) и процесс создания независимого государства под предводительством Бумин-кагана в 552 году. Кроме того, в статье рассматриваются внутренняя система управления новообразованного государства, его дипломатические отношения с соседними китайскими династиями и внешнеполитические факторы, способствовавшие становлению империи.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Бумин-каган, род Ашина, Жужанский каганат, Центральная Азия, раннесредневековая государственность, исторические источники, племя теле, политическая история.

Sokhiba B. Sulaymanova,

Karshi State University

Doctoral Candidate (DSc), Associate Professor

s.sohiba@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE TURKIC KHAGANATE

ABSTRACT

This article analyzes the history of the formation of the Turkic Khaganate—a large empire that marked a turning point in the history of statehood in early medieval Central Asia and examines its political, social, and geopolitical foundations. Based on a comparative analysis of historical and scholarly sources, the work examines the rise of the Ashina clan, the struggle for liberation from Rouran (Roujan) rule, and the process of establishing an independent state under the leadership of Bumin Khagan in 552. Furthermore, the article examines the governance system of the newly formed state, its allied relations with neighboring Chinese dynasties, and the foreign policy factors that contributed to the empire's formation.

Index Terms: Turkic Khaganate, Bumin Khagan, Ashina clan, Rouran Khaganate, Central Asia, early medieval statehood, historical sources, Tele tribe, political history.

Dolzarbli:

Ilk oʻrta asrlarda Yevro Osiyo mintaqasining katta qismini egalagan Turk xoqonligi (552-744), yirik imperiya davlat hisoblanib, kuch qudrati jihatdan Vizantiya, Eron Sosoniylar kabi davlatlar bilan tenglasha olardi. Tuzilishi jihatdan bu yirik imperiya Manchjuriya, Mugʻiliston, Oltoy, Sharqiy Turkiston, Gʻarbiy Turkiston (Markaziy Osiyo), Qrim va Shimoliy Kavkaz xududlarni birlashtirib, ular ustidan nazorat oʻrnatgan. Aholisi asosan turkiy qabilalar chorvadorlar boʻlib, kuchmanchi hayot tarzi bulgan, xoqonlikda yana oʻtroq xayot tarzida yashab xunarmandchilik, dehqonchilik va savdo sotiq bilan shugʻulanuvchi aholi ham bor edi. Turk xoqonligi davrida Sharq bilan Gʻarbni bogʻlab turuvchi Buyuk Ipak yoʻlida savdo-sotiq, xunarmandchilik, madaniyatlar almashinuvi yuqori saviyada rivojlanadi.

Tarix saxnasida Turk xoqonligi tashkil topgunga qadar Markaziy Osiyoning shimoliy va shimoli-sharqiy – Orolboʻyidan to Uzoq Sharqqacha boʻlgan hududlar (quyi va oʻrta Sirdaryo havzalari, Yettisuv, Oltoy va Tangritogʻ etaklari, Ili havzasi, Janubiy Sibir, Moʻgʻuliston, Shimoliy Xitoy) aholisining asosiy qismini koʻchmanchi turkiy etnoslar tashkil qilib, ular bir nechta urugʻlardan iborat edi, ularning ichida 50 ga yaqin qabilalarning birlashtirgan **Te-le** qabilalar birligi eng yirigi edi. Bu qabila birligiga uygʻur, oʻgʻuz kabi yirik qabilalar ham kirgan. Ushbu urugʻlar va qabila birlashmalari kuchmanchi hayot tarziga asoslanib bir joydan boshqa joyga kuchib yurishsada, lekin doimiy yashaydigan alohida bir xududlariga ega bulishgan. Turkiy urugʻ va qabilalar yashash hududiga qarab, dasht, togʻ, yoki choʻl landshaftlarida har hil xujalik tiplari shakllangan va bu xujalik tiplar oʻzaro bir biridan farqlgan. Te-le qabilalar birlashmasiga kirgan, turkiy urugʻlardan, Turk xoqonligining asoschisi Ashina xonodoni togʻ hududida yashab temirchilik (metalurgiya) yaʼni hunarmadchilik bilan shugʻullanganlar. [1]

Metodlar va oʻrganilganlik darajasi:

Maqola umumqabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yozilgan.

Rus sharqshunosi S.G.Klyashtorniy fikricha, turklarning ashina qabilasi bir muddat Shimoliy Lyan sulolasi (401-439) tarkibida boʻlib, xitoy yilnomalarida aks etgan rivoyatga koʻra, ularning kelib chiqishi Sharqiy Turkiston bilan bogʻlaydi. Bu maʼlumotlar asosida tadqiqotchi Ashina turklarining ilk tarixini ikki davrga boʻladi: Gansu-Gaochan (mil. III asr – 460 y.y.) va

Oltoy (460 - 551). Xitoy olimi Ma Chanshou ilgari surgan taxminga ko'ra esa, syanbilardan mag'lubiyatga uchragan ashina qabilasi vakillari Gaochan (Turfon) vohasiga qochishadi va Bogdaula tog'idagi (Urumchining shimoli-sharqidagi tog') g'orlarga bekinishadi, keyinchalik Shimoliy Lyan davlati tarkibiga kirib, bu yerda mohir metallurklar sifatida nom qozonishgach, Juan-juanlar o'zlarining Gaochandagi qisqa hukumronligi davrida (460- y.y.) ularning temir konlariga boy Oltoy hududiga ko'chirib keltirishadi. Keyinchalik Oltoy tog'laridagi g'orlar "urug' g'ori", "ajdodlar g'ori" muqqadas qadamjo sifatida qadrlangan va turk xoqonlari har yili bu g'orlarga kelib, qurbonlik marosimlarini ado etishgan. [2] Amerikalik olim D.Sinor fikricha, "urug' g'ori" deb atalgan mazkur joylar aslida konlar bo'lgan. Bu fikrni tasdig'i sifatida Rashiddin va Abulg'oz Baxodirxon asarlarida turkiy xalqlarning ajdodlari kelib chiqqan joy sifatida zikr etilgan Arqanaqun g'ori haqidagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. [3]

Tadqiqot natijalari:

Turk xoqonligining davlat sifatida shakllanishidan oldin siyosiy vaziyatga nazar solsak Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy qismi asosan, Tyanshanning shimoli-sharqiy qismi, Oltoy tog'laring sharqiy etaklari va Janubiy Sibir hamda Mug'ulistonni o'z ichiga olgan hududda Juan-juan yoki Avar hoqonligi deb ataladigan yirik imperiyalardan biri bo'lsa, Amudaryo-Sirdaryo oralig'ida va unga shimoli-janubdan tutash bo'lgan hududlar bilan birga Shimoliy Hindiston (Gandaxara/Pokiston, Avgoniston) va qisman Xurosonni o'z qo'l ostida birlashtirgan Eftalitlar davlati (420-565) mavjud edi. [4] Xitoy yilnomalarida keltirilishicha, Yeda (Eftalit) davlati kuch-qudratga ega vaqtda (450-yillarda) unga G'arbiy o'lkalardagi Kangyuy (Choch yoki Sug'd?) Xo'tan, Shale/Sule (Koshg'ar), Kucha, Ansi kabi 30 ga yaqin kichik hukumdorliklar bo'ysungan. Har ikkala davlat Juan-juan (Avar) xoqonligi va Eftalitlar davlati o'zaro qo'shni bo'lib, bu ikki davlat o'rtasidagi chegara hududini Sharqiy Turkiston va Yettisuv tashkil qilardi. [5]

Markaziy Osiyoda bu davrga kelib sharqiy qo'shnisi-Xitoy hududida Shimoliy Vey (Toba; 385-556) sulolasi hukumron edi. Mintaqaning janubi-sharqida Eronda esa o'sha davrda eng yirik kuchli davlatlardan biri Sosoniylar imperiyasi mavjud edi. Sosoniylar Xurosonni o'z davlatiga qo'shib olshish uchun doimiy ravishda Eftalitlar bilan raqobatda bo'lib kelgan. Sosoniylar, Xitoy hududidagi Shimoliy Vey mintaqada vujudga kelgan yangi davlatni ya'ni Turk xoqonlikni xayrixohlik bilan qabul qilishadi. Tez orada Sosoniyla imperiyasi Turk xoqonligi bilan diplomatik aloqalar o'rnatib, Eftalitlarga qarshi siyosiy ittifoq tuzishadi. [6]

Turk xoqonligining tashkil topishida asosiy vazifani bajargan Oltoy tog'lari va uning atrofidagi hududlarning siyosiy voqealariga nazar solsak: 400 yillarning boshlarida davlat boshqaruv markazini Dunxuan vohasining shimolida barpo qilib, g'arbiy hududlari *Yantsi* (Kucha) vohasigacha, shimoliy hududlari Xanxay (Baykal)gacha cho'zilgan, sharqda esa O'tukan vodiysi o'laroq Mo'g'ulistonning markaziy hududlari va janubda "Buyuk Qum cho'li"ni o'z ichiga olib, atrofdagi mayda hukumdorliklarni bo'ysundirgan Juan-juan hoqonligi vujudga keladi. Juan-juan xoqonligi hukumronligini o'rnatgan hududlarida 50 ga yaqin urug'-qabilalardan iborat *Gaogyuy/Tele* kabi yirik turkiy qabilalar qatorida ashina qabilasi ustida ham hukumronlik qilardi. [7] Ashina qabilasining dastlabki yashash makon-hududi Turfon vohasining shimoli qismi bo'lgan. Keyinchalik ularni Juan-juan xoqonligi markaziy hududiga yaqin joylashgan Oltoy tog'larning janubiy etaklariga kuchirishadi. [8]

Keltirilgan ma'lumotlarni o'rganib quyidagicha savol keladi: Turk xoqonligi aslida qanday shart-sharoitlar negizida vujudga kelgan? Xoqonlik vujudga kelishi arafasida ashina turklarining tarixi, ya'ni ular ilk yashagan hudud – Oltoy tog'lari atrofida kechgan tarixiy jarayonlar tarixchilar tomonidan kam o'rganilgan bo'lib, bu mavzuning kengroq va aniqroq yoritilishi ko'plab muhim masalalarning hal etilishiga olib kelgan bo'lar edi. Xitoy yilnomalarda qayd etilishicha, IV-VI asrlar mobaynida Oltoy tog'larining janubiy etaklarida yashab qeluvchi *tu-kyuye* (turk) deb nomlangan etnik guruh Juan-juan xoqonligiga qaram bo'lib, bu qabila vakillari o'z kasbi bo'yicha, chorvador-ko'chmanchilar emas, balki temirga ishlov beruvchi konchi (shaxter) o'troq aholi, ya'ni hozirgi zamonaviy til bilan aytganda metallurklar edi. Ularning ishlab chiqarish sohasi Markaziy Osiyo shartlariga ko'ra favqulodda noyod va foydali sohaga ixtisoslashgan edi. [9]

Aslida, o'z davrida Markaziy Osiyo kengliklarini egallab turgan Juan-juan xoqonligining iqtisodiy ehtiyojlari va qo'shinining qurol-aslaha ta'minoti metallurg Ashina turklari mahsuloti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu qabila vakillari Oltoydagi konlar atrofida yashovchi o'troq aholi edi. Xitoy yilnomalarida Turk xoqonligi tashkil topgungacha bo'lgan davr mobaynida ashina qabilasi g'orda yashagan qabila sifatida qayd etiladi, bu ularning konchilik bilan shug'ullanganliklari uchun, konga yaqin joyga yashaganlar va shuning uchun boshqa turkiy qabilardan farqli ravishda o'troq tarzida yashaganlar deb aytishimiz mumkin. [10]

Demak, ashina qabilasi juan-juanlar qo'l ostida bo'lgan paytda ularga temir va undan yasalgan buyumlarni o'lpon sifatida to'lab turishgan. To'langan buyumlar orasida hujum va mudofaa qurollari hamda ot anjomlari alohida o'rin egallagan.

Ashina urug'iga qarashli turklarining qo'shinlari Bumin yetakchilik qilgan paytda kuchayadi va 533 yilda ushbu qabila vakillari birinchi marta Xitoy chegarasiga kelib, bu yerdan paxta va ipak gazlamalar sotib olishadi. 545 yilda Shimoliy Chjou sulolasi imperatori ularga sug'diy An Nopanto (sug'd. Nahband) ismli shaxsni elchi qilib jo'natadi. Bu haqdagi ma'lumotlarni Xitoy yilnomasi "Suy-shu"da quyidagicha satrlar uchraydi. *"(Turklar) o'rtasidagi barcha bir-birini qutlab, shunday deyishdi: mana endi bizga buyuk davlatdan elchi keldi: endi tez orada davlatimiz yuksaladi"* [11] Bunga javoban Bumin 546 yilda sovg'a-salomlar bilan Xitoyga elchi yuboradi. Shundan so'ng, Ashina turklari xalqaro e'tirofga ega bo'lishadi. Bu ikki davlat o'rtasidagi elchilar yuborish ular uchun ilk xalqaro munosabatlar yoki diplomatik aloqalar o'rnatilishi edi. [12]

Yuqorida keltirilgan voqealarning barchasi ashina qabilasi Juan-juanlar qo'l ostida paytida sodir bo'lgan edi. Bundan kelib chiqqib shunday xulosaga kelishimiz mumkini, Oltoydagi Ashina turklari hanuz Juan-juan xoqonligini ag'darib tashlashdan oldin ular orasida "davlat" yoki shunga yaqinroq "davlatga o'xshagan" bir tushuncha bor edi. Buning tasdig'i sifatida shularni ko'rsatish mumkin: birinchidan, xitoy elchisi kelishi munosabati bilan ular o'zaro bir-birini tabriklashganda «davlatimiz» iborasini qo'llashganki, demak ular o'z uyushmasini siyosiy atama bo'lmish «davlat» so'zi bilan atashgan; ikkinchidan, Ashina turklarining mustaqil xalqaro aloqalar olib borish vakolati bo'lgani haqidagi ma'lumotning uchrashi shundan darak beradiki, ular amalda mustaqil bo'lishgan va faqat nomigagina o'z syuzerenlariga yoki vassallariga bo'ysunishgan. Biroq Ashina turklari qay tarzda bunga erishganlar? Har holda bu ularning iqtisodiy munosabatlarda amalda mustaqil bo'lib olishgani bilan aloqali bo'lishi kerak. Birinchi navbatda strategik mahsulot, aniqrog'i, metallurgiya mahsulotlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yganliklari ular uchun muvaffaqiyat qozonishlariga sharoit yaratgan. Ikkinchidan Ashina turklari o'zlarining yetakchilari ya'ni Buminga ergashishadi va o'nga so'zsiz hech qanday qarshiliklarsiz bo'ysinganliklarida. [13]

Xitoy manbalarida Bumin xoqonning ilk bor *yabg'u* unvoni bilan tilga olinganligi diqqatni tortadi. Ma'lumki, bu unvon qadimda ko'chmanchi davlatlar boshqaruv tizimida muhim o'rin egallab, doimo bosh hukmdorga nisbatan emas, kichik davlat uyushmasi hukmdoriga yoki iyerarxiyada syuzeren – xoqondan keyingi ikkinchi yo uchinchi mavqeda turuvchi vazifador shaxsga nisbatan qo'llanilgan. Buning tasdig'ini yuyechji qabilalar ittifoqining 5 urug'i boshqaruvchilari, xunlarga tobe usun hukmdorlari va Juan-juanlar qo'l ostidagi ashina qabilasi boshliqlari misolida ko'rishi mumkin. [14]

Ko'chmanchi xalqlar uchun «qabilalar ittifoqi» shaklida ishlatilayotgan atama ostida ular bir davlat, boshqaruv tuzilma sifatida tushunchaga ega bo'lishgan. Chunki ularda davlat geneologik (tashkil topish) jihatdan tayyor qoliplangan va tashkilotga asoslangan bo'lib, an'anaviy boshqaruv tuzilmasi mavjud edi. Bunday davlatlar umrining katta qismida markazlashmagan bo'lib, faqat ba'zan ayrim urug' (klan)lar katta qiyinchiliklar bilan o'z davlatini jipslashtirishga erishgan holda ularning ega bo'lgan bor imkoniyatlarini to'liq quchga keltirish uchun foydalanishgan. Qoidaga ko'ra, qabilaning yoki qabilalar guruhining bu shaklda bo'ysundirilishi, ularning o'z boshqaruvchi (xoqon, xon)laridan mahrum bo'lishi yoki ushbu boshqaruvchilar o'zlarini xoqonning tobesi ma'nosida «qul» ekanligini e'tirof etishardi va ularga bo'ysinishardi. [15] Bo'ysundirilgan qabilalarning aslzodalari o'zlari hukmronlik qilayotgan qabila ichida o'z hokimiyatini mustaqil saqlagan holda g'olib davlat boshlig'iga itoat etishgan va ular ustidan oliy hukmdor/xoqon mas'ul vakillar vositasida nazorat o'rnatgan. «Qul» qabilalarning unimdor, hosildor yerlari ularni

bo'ysundirganlar tomonidan tortib olinib, o'zlari boshqa hududga majburiy ko'chirilishi ham mumkin bo'lgan. [16]

Juan-juan, Turk xoqonligi va Uyg'ur xoqonligi misolida Markaziy Osiyodagi ko'chmanchi imperiyalar tarkibida *yabg'uliklar* mavjud bo'lganligi, ular o'z siyosiy hokimiyatiga ega bo'lsa ham, biroq imperiyaning vassali (ya'ni qaram) ekanligi ifodasi sifatida oliy hukmdor – xoqonga o'lpon to'lashgani ma'lum bo'ladi. Biroq, bunday yabg'uliklarning hammasi ham xoqonlik, ya'ni imperiya darajasigacha ko'tarila olmagan. Demak, Ashina turklari Oltoyda yashagan paytlarida o'z yabg'uligiga ega bo'lishgan va juan-juanlarga tobe sifatida o'lpon to'lashgan, deb aytish mumkin. [17]

Endi, Ashina turklarining yabg'ulikdan xoqonlik (imperiya)gacha ko'tarilish bosqichiga to'xtalsak. Ma'lumki, 552 yilning boshida Bumin jangda juan-juanlarning harbiy kuchlariga zarba beradi, ularning xoqoni Anaguay esa o'z joniga qasd qiladi. Xitoy yilnomalarida keltirilishicha, shu yili *Tumin* (Bumin) o'ziga *Yyeli kexan* (turk. El/Elik-xoqon) unvonini qabul qiladi, uning ayoli (turmush o'rtog'i) esa *xotun* unvonini olib martabasi ko'tariladi. [18] O'sha davrning yozilmagan qonunlariga ko'ra, «Buyuk dasht»da faqat bitta xoqon bo'lishi mumkin edi. Shu bois, Juan-juan xoqonining o'limi va shu bilan bog'liq ravishda ushbu davlatning yiqilishidan keyin Bumin taxtga chiqadi va uning davlati to'liq mustaqil saltanat – xoqonlikka aylanadi. Shunga aloxida urg'u berish kerakki, Ashina turklari juan-juanlardan davlatchilik an'analariining ko'plab jihatlarini meros qilib olishadi. [19]

Xitoy yilnomalaridan ma'lum bo'lishicha, davlatning oliy boshqaruvchisi unvoni sifatida «xoqon», xoqonning bosh ayoli unvoni sifatida esa «xotun» unvonlari Ashina turklariga ularning sobiq xo'jayinlaridan (Juan-juanlar davlatidan) meros edi. [20] Hatto, sof turkiy so'z asosida shakllangan *erkin*, *eltabar* kabi unvonlarning xitoy yilnomalarida *sitszin*, *silifa* shakllarida Turk xoqonligidan avval ham Juan-juanlar davlati boshqaruv tizimida uchrashi tadqiqotchilar uchun «turklar ushbu unvonlarni ham juan-juanlardan qabul qilishgan», deb sanashlariga imkon berdi. [21] Shu o'rinda, mazkur unvonlarning Juan-juanlarda uchrashini ushbu xoqonlik aholisining muhim bir qismini turkiy etnoslar tashkil qilgani bilan ham izohlash mumkin. Buni Juan-juan xoqonligining tashkil topishida turkiylar qatnashganligi va xitoy yilnomalarida ularning tili qorishiq bir til (ehtimol, turk – mo'g'ul – manjur va h. k.) sifatida ta'riflanishi ham tasdiqlaydi. [22] Bundan ko'rinadigi turkiy qabilar juan-juanlarga davlat tuzishga, uni boshqarishda, unvonlar berish, yangi qo'shilgan hududlarda vassaliklar tashkil qilish va boshqarishda o'z hissali borligi ma'lum. [23]

Shu tariqa 552 yilda Markaziy Yevroosiyoning ilk imperiyasi bo'lmish Turk xoqonligi paydo bo'ladi. Xoqonlikka xos davlatchilik an'analariining keyingi taraqqiyoti boshqa ko'plab omillar ta'sirida rivojlanadi. VI–VIII asrlarda Markaziy Yevroosiyodagi geopolitik vaziyat bevosita 4 ta imperiya: Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Turk xoqonligi va Suy va Tan Xitoyi bilan bog'liq bo'lgan. Bu vaziyat nafaqat o'z davri yozma manbalarida o'rin olgan «dunyoning to'rt imperiyasi» konsepsiyasida, balki saroy devoriy rasmlari (mas. Afrosiyob/Samarqand, Kushoniya/Kattaqo'rg'on va h. k.) da o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkin. [24] Shuningdek, bu yilnomalarda aks etgan Xitoy xoqonlikni o'ziga teng davlat hisoblab, unga raqib sifatida qaragani haqidagi ma'lumotlar asosida ham o'z tasdig'ini topgan. [25] Bir so'z bilan aytganda, xoqonlik imperial xarakterdagi davlat bo'lib, o'sha davrda dunyoning eng yirik imperiyalari bo'lmish na Xitoy, na Sosoniylar Eroni va na Vizantiya uni batamom mag'lub eta olishgan. Faqat bunga xoqonlikka o'xshash davlat uyushmasi bo'lmish Uyg'ur xoqonligi Ashina turklarining ushbu davlati hokimiyatiga barham berib, o'rnini egallashga muvaffaq bo'ladi va shu tariqa sobiq xoqonlik hududining ma'lum bir qismi, ya'ni Markaziy Osiyo mintaqasining shimoli-sharqiy qismi (Oltoy–Janubiy Sibir–Uzoq Sharq–Shimoliy Xitoy)da yangi bir turkiy hokimiyat o'rnatiladi. Darvoqe, arab mutafakkiri va tarixchisi Ibn Xaldun (XIV asr) yozganidek, ko'chmanchilar tomonidan barpo etilgan har qanday navbatdagi imperiya shaffof bo'lib, har bir ko'chmanchi imperiya o'zidan oldingisi o'rnida vujudga keladi va u o'z navbatida ertami-kech o'rniga keluvchi boshqa bir ko'chmanchi imperiyaga yo'l berishga mahkumdur. [26]

Turk xoqonligining tashkil topishi arafasida Markaziy Osiyodagi etnosiyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlarni birlashtiradigan bo'lsak, bu davrda mintaqada ikkita yirik siyosiy kuch –

shimoli-sharqda Juan-juanlar, janubi-g'arbda esa Eftalitlar davlati hukm surib, birinchisi bir necha o'nlab ko'chmanchi etnoslarni, ikkinchisi esa bir qator voqa hukmdorliklarini o'ziga bo'ysundirgan edi. Juan-juanlar qo'l ostida bo'lgan – Ashina turklari 550- yillar atrofida o'z mustaqilligini e'lon qilib, qisqa muddat ichida bir necha qabilalarni birlashtirgan holda o'z xo'jayinlarining hokimiyatiga barham beradi va dastlab o'z ona makonlaridan biri bo'lmish Janubiy Oltoyda, keyinroq esa Ordos va O'tukan (Mo'g'uliston)da o'z qarorgohini tiklaydilar. Oradan ko'p o'tmay 555 yilga kelib, shimolda qirg'iz yerlarini (Janubiy Sibir), janubda esa Sharqiy Turkiston voqa davlatlarini qo'lga kiritgan xoqonlik qo'shinlari g'arbga yurish qilib, 560- yillarda Eftalitlar davlatiga barham beradi. Shunday qilib, ushbu davlatlar qo'l ostidagi bir necha o'nlab qabila va voqa hukmdorliklarini o'ziga bo'ysundirgan xoqonlik mintaqaning eng yirik imperiyasiga aylanadi. [27]

Xulosalar:

Qisqasi, Markaziy Yevrosiyo mintaqasidagi ilk imperiya bo'lmish Turk xoqonligi davlat sifatida shakllanish jarayonlarining ayrim masalalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, xoqonlik aslida butunlay sof ko'chmanchi davlat bo'lmasdan, uning tashkil topishi o'troq xalqlar ta'sirida emas, aksincha, o'zaro ichki birikuv va mustaqillik uchun kurash kabi omillar natijasidir.

Iqtiboslar/ Сноски/References:

-
- [1] [Abulg'oziy. Shajarayi turk. Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi B.Ahmedov. Nashrga tayyorlovchilar: Q. Munirov, Q. Mahmudov. – Toshkent: Cho'lpon, 1992. – B. 32.; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 28.]
- [2] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 230-231]
- [3] [Рашид-ад-дин. Сборник летописей, Т. I., Кн.1 / Пер.с персидского Л.А. Хетагурова. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 152; Abulg'oziy. Shajarayi turk. Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi B.Ahmedov. Nashrga tayyorlovchilar: Q. Munirov, Q. Mahmudov. – Toshkent: Cho'lpon, 1992. – B. 28-29; Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 223-227; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 32]
- [4] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 29]
- [5] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 29-30]
- [6] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 30]
- [7] [МИДКНГД 1984 – Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В.С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – С. 269.]
- [8] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 30]
- [9] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 30-31]
- [10] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 31]
- [11] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 228]
- [12] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 30]
- [13] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – B. 33]

- [14] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 220-221; Том 2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.184, 321-322; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 33]
- [15] [Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М.: Наука, 1986. – С. 336–337.]
- [16] [Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М.: Наука, 1986. – С. 336–337; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi: tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 33-34]
- [17] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi:tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 34]
- [18] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 228]
- [19] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi: tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 34-35]
- [20] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 228; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002. – S. 119]
- [21] [МИДКНГД 1984 – Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В.С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – С. 280, 414]
- [22] [МИДКНГД 1984 – Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В.С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – С. 47-48]
- [23] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi: tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 35-36]
- [24] [Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Шелковом пути. – Алматы, 1998. – С. 24]
- [25] [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 230-231]
- [26] [Ibn Haldun. Mukaddime. II. Çeviren Z. K. Ugan. – İstanbul, 1991. – S. 90-91, 94-99; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi: tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 36]
- [27] [Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi: tarixi va tanga-pul tizimi. – Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2021. – В. 33]

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
LOOK TO THE PAST

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Тадqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000